משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית

הפיקוח על
תורה שבעל פה ממלכתי

המטה המשולב
ליישום דוחות שנהר וקרמינצר

חל"ד HELED

יחסים ושפה

לומדים על חברות

"יחסים" מיועד לתלמיד בשיעורי תורה-שבע"פ בבית הספר הממלכתי. הוא יוצא לאור ע"י המטה ליישום דוחות שנהר וקרמניצר, וע"י הפקוח על הוראת תורה שבע"פ ובשיתוף חל"ד מפעלים חינוכיים.
הרעיון המנחה אותנו באיסוף ועריכה של החומרים הוא הרצון לחבר את המקורות אל עולמו העכשווי של התלמיד בדרך אקטואלית ומגרה. אנו מאמינים שזו הדרך המוצלחת והנכונה ליצור עניין ומשיכה ואפילו "טעם של עוד" ללימוד מקורות חז"ל. "יחסים" עוסק במערכות יחסים שונות שבין בני הנוער וסביבתם האנושית והטבעית: אהבה, הורים, חברים, איכות הסביבה ומעורבות חברתית.

יחסים - לומדים על חברים

"לומדים על חברים" הוא הגיליון החמישי בסדרה לאחר "לומדים על אהבה", "על מורים ותלמידים", "הורים וילדים" ו"לומדים על איכות הסביבה".

לפני כשלושת אלפים שנה קבע הפילוסוף היווני אריסטו כי "האדם חברתי מטבעו". דומה, שעל אף התהפוכות והשינויים הגדולים שעברו על המין האנושי מאז ועד עתה לא נס ליחה של אמרת אריסטו. אכן, חברות היא אחת ממערכות היחסים המשמעותיות בחיינו. היא עשויה להעשיר את חיינו בתוכן, בשמחה ובמשמעות והיא יוצרת הזדמנויות לעשות ולהרגיש דברים שהיו בלתי אפשריים בלעדיה. ולהפך! לעיתים דווקא מערכת יחסים אינטימית כמו בחברות מביאה לידי עגמת נפש רבה שכרוכים בה עלבון, אכזבה חוסר אמון וכדומה.

חברות היא נושא סבוך ומורכב ולמעשה קיימות צורות רבות ומגוונות של יחסי ידידות - החל ביחסים עמוקים הכרוכים במחויבות ובמעורבות רגשית, וכלה ביחסים של אינטרס חיצוני שמטרתם הנאה או הפקת תועלת מהאחר. בניגוד למערכות יחסים אחרות, דוגמת יחסי הורים ילדים או מורה ותלמיד, הרי שבחבר אנו בוחרים. יחסי חברות ניתן ליצור, לטפח ולהעשיר, ולחילופין יכולים שני הצדדים או אחד מהם להחליט על הפסקת קשר החברות. לא יפלא אפוא, כי רבים מנסים לעמוד על טבעה ומשמעותה;

מהי ידידות אמת? כמה זמן היא נמשכת? כיצד רוכשים חבר? מהו מחירה של מערכת יחסים חברית ועוד.
מטרת הגיליון הנוכחי, לעסוק במורכבותן של יחסי החברות דרך מקורות חז"ל ומקורות נוספים.

למידה פוריה ומהנה
יוחאי עדן, איציק רבי

פתיחה

ניתן לפתוח בסבב בו כל תלמיד יספר על מערכת יחסים של חברות משמעותית מהעבר או מההווה בחייו (חברות שהיה חלק ממנה או מערכת יחסים של אחרים שהיוותה עבורו מודל אידיאלי).

לאחר מכן, אפשר לקרוא ביחד עם התלמידים את הידיעה העוסקת בסכסוכים בין חברים:

רוב הסכסוכים [65%] מתרחשים בין חברים

רוב הסכסוכים (65%) בין התלמידים מתרחשים בין חברים קרובים. 17% התרחשו בין ידידים וכ- 18% אירעו בין מתבגרים שלא היה להם קשר קודם; 29% מהסכסוכים היו כרוכים גם באלימות פיזית וב- 9% מהם הייתה אלימות מילולית חריפה מאוד.

ממצאים אלו עולים ממחקרים של אורית בנדס יעקב ושל פרופ' יצחק פרידמן ממכון הנרייטה סאלד. המחקר בדק דפוסי התנהגות של מתבגרים בסכסוך חברתי והתבסס על מדגם מייצג של 12 בתי ספר תיכוניים.

המחקר מגלה כי סכסוכים בין מתבגרים שעצמתם הייתה רבה ותדירותם גבוהה נגרמו בעיקר בשל פגיעה בחברות – הפרת אמון, אכזבה מחברים, שקר, גילוי סוד ורכילות – וכן בשל תחושת עוול שמקורה בפרשנות לא נכונה של דברים שנאמרו...

(ערוץ הינוכי גיליון מספר 58)

ניתן לערוך דיון סביב השאלות הבאות:

- האם גם במערכות היחסים שלכם עם חבריכם אתם נתקלים בתופעות דומות?
- נסו להציע הסבר לתופעה. מדוע היא מתרחשת דווקא בין חברים? מה מלמד הדבר על יחסים של חברות?
- בשלב הבא נעבור לעסוק בסיפור המרכזי ובמקורות הנלווים אליו.

גופא

במרכז הגיליון אנו מביאים את הסיפור הידוע מן התלמוד הבבלי אודות רבי יוחנן וריש לקיש. בלימוד אגדה זו שהיא מן המפורסמות בסיפורי התלמוד אנו מתמקדים במערכת היחסים המתפתחת בין השניים מתחילתה ועד לסופה הטראגי. בחרנו לחלק את הסיפור לארבע מערכות כאשר בכל מערכה נחשפים היבטים אחרים במערכת היחסים בין השניים. לצד כל מערכה נלווה מקור חז"ל המאיר באור נוסף את הקטע. במעגל השלישי של הגיליון מובאים מקורות נוספים המפתחים, מעשירים ומגוונים את הנושא

שאלות שמטרתן להגיע להבנה מעמיקה של הסיפור:

- מדוע לא מצא ר"ש לקיש כוח לחזור לבגדיו?
- מה בהתנהגותו של ריש לקיש גרם לכעסו של רבי יוחנן?
- האם ריש לקיש נעלב מרבי יוחנן?
- מה גרם למותו של ריש לקיש?
- על מה הצטער רבי יוחנן?

לסיכום ניתן להציע את הפרשנות הבאה לסיפור:

מערכה א' - "הפגישה"

בחלק זה של הסיפור מתואר רגע המפגש הראשון בין שני גיבוריו: רבי יוחנן בר נפחא, ורבי שמעון בן לקיש (ריש לקיש). בשעה שקפץ ריש לקיש אל הירדן ציפה למצוא במים נערה רוחצת. לתדהמתו גילה ש"הנערה" היא בעצם בחור יפה תואר ותלמיד חכם, הלא הוא רבי יוחנן. מה התרחש בשעת המפגש יכולים אנו רק לשער אולם האחרון, מטעמים שאין הסיפור חושף מעוניין בקשר עם ריש לקיש. מה חיפש רבי יוחנן? מדוע נמשך דווקא לדמותו הצבעונית והלא שגרתית של ריש לקיש הבריון? מדוע ריש לקיש נעתר להצעתו של רבי יוחנן, קיבל עליו עול תורה והשאיר מאחור קריירה מבטיחה כמנהיגם הבלתי מעורער של השודדים?

ייתכן, שהתשובה לשאלות אלו טמונה בהבנת הצרכים והחסכים בחיי כל אחד מן הגיבורים. רבי יוחנן מחפש את העוצמה הטמונה בכוחניות ובמזג הסוער של הליסטים ולעומתו ריש לקיש נמשך אל העומק האינטלקטואלי והרוחני המיוצגים באישיותו של ראש הישיבה.

האם השכר המיידי הוא שמשך את ריש לקיש, או שבשלו בתוכו התנאים לעשות תשובה ור' יוחנן רק האיץ את התהליך. קשה לדעת בשלב זה של הסיפור אך יתכן שבהמשך הסיפור נמצא מענה לשאלה. כך או אחרת, נוצרה מייד בין השניים כימיה מבטיחה.

לאחר שקיבל עליו ריש לקיש את הצעת ר' יוחנן, לא יכול היה לחזור לגדת הירדן ואפילו להרים את בגדיו. תמונה זו מבוססת על האימרה לפיה התורה "מתשת כוחו של אדם". (תלמוד בבלי , סנהדרין, כ"ו עמוד ב')

בלשון המשנה - רבי יוחנן קונה לעצמו חבר. הוא מזהה את הפוטנציאל הטמון באישיותו של ריש לקיש כחבר ללימוד, ובתמורה להסכמתו של ריש לקיש להיכנס לעולה של תורה הוא מציע לו את אחותו היפה לאישה. מה המשמעות של נתינת האחות לאישה למעמדן של הנשים באותה תקופה? (על מעמדה של האחות-אישה עוד נדבר בהמשך). האם לפנינו מערכת יחסים המבוססת על יחסים של תן וקח? האם סוג זה של יחסים מאפיין את הקשר בין השניים גם בהמשך? האמנם רק אינטרסים אישיים צרים קישרו בין השניים או שהיחסים ביניהם הלכו והתפתחו באופן מעמיק והדדי?

מערכה ב' - הקרע שלא התאחה

בתחילת המערכה השנייה מצטיירת תמונה כמעט אידילית שבה מטפח רבי יוחנן את תלמידו,חברו עד שהוא הופכו לגדול בתורה. מעתה ריש לקיש תופס עצמו כבעל אישיות וסמכות בזכות עצמו בבית המדרש. מצב דברים זה מביא לידי מבחן את מערכת היחסים בין השניים. כיצד ייתפס מעתה מעמדו החדש של ריש לקיש בעיני רבו? האם הוא יהיה מוכן לראות בו בעל פלוגתא שיווני, או שמא איום וסכנה למעמדו כראש בית המדרש?

ואכן, נקודת מבחן שכזו מגיעה. בבית המדרש נדונה הסוגיה על מעמדם של כלים בעלי להב מתכתי לעניין קבלת טומאה. בשלב זה אנו מבינים את הדרך הלימוד שלהם: רבי יוחנן מציין הלכה, ריש לקיש מקשה קושיה ורבי יוחנן עונה. וכך לפי עדותו של רבי יוחנן היו עונים זה לזה כבמעין משחק "פינג-פונג" כבדרך שגרה עשרים וארבע פעמים.

כאן לראשונה אנו שומעים על מחלוקת גלויה בין התלמיד לבין רבו. משנואש רבי יוחנן לשכנע את ריש לקיש בטעונים לגופו של עניין הוא עובר למתקפה אישית ארסית כנגד ריש לקיש. הוא מכריז כי "ליסטים בליסטיותו ידע" כלומר רבי שמעון המתווכח על כלי זין יודע על מה הוא מדבר שהרי עברו המפוקפק רווי בשימוש בכלים מעין אלו. תגובתו של תלמידו וחברו הפגוע אינה מאחרת לבוא ודומה שבדבריו מקופלת תמציתה הטראגי של מערכת היחסים בין השניים. ספק בהתרסה, ספק בנימה פגועה הוא טוען כלפי רבי יוחנן כי כל מאמציו בטיפוחו של ריש לקיש כתלמיד חכם לא קידמו אותו שהרי גם קודם היה מנהיג. יתכן ובדברי ריש לקיש חבויה ביקורת חריפה כלפי רבי יוחנן וכאילו הוא אומר לו: מאמציך לקרב אותי אליך ולטפח אותי כתלמיד חכם נבעו מתוך הצרכים האישיים שלך שהרי אצלי לא חל שינוי מהותי שכן רבי נקראתי גם לפני היכרותינו. רבי יוחנן מצידו לא נשאר חייב והוא מזכיר לריש לקיש כי לא שינוי מעמד חברתי התרחש במעבר ממנהיג כנופיית ליסטים לתלמיד חכם אלא עצם תוכנם הרוחני של חייו השתנה - רבי יוחנן קירב את הליסטים תחת כנפי השכינה.

באופן מופגן ובוטה עובר רבי יוחנן על ההלכה לפיה אסור להזכיר לאדם שחזר בתשובה, את מעשיו הראשונים. בלשון התלמוד זוהי הונאת דברים. בלחט היצרים שניטש בשעת הוויכוח מתעלם רבי יוחנן מנורמות מוסריות אלמנטריות ביחסים שבין בני אדם בכלל ובין חברים בפרט. מה עוד שהוא עצמו מצוטט בגמרא כפי שמובאת בגיליון: "...גדול אונאת דברים מאונאת ממון". מה מביא את רבי יוחנן - ראש בית המדרש וגדול החכמים לכשלון מוסרי שכזה? מדוע הגיעה מערכת היחסים בין השניים לדרגה זו של שפל? האם ניתן היה לזהות כבר בתחילתה את סופה?

מערכה ג'

בשלב זה של הסיפור מגיעה המתיחות בין השניים לשיאה. חילופי הדברים החריפים פגעו עמוקות ברבי יוחנן וכתוצאה מכך "נחלש ריש לקיש". כעת מתגלה לפנינו התמונה המזעזעת ביותר בסיפור: בעוד ריש לקיש מפרפר בין החיים למוות באה אחותו של רבי יוחנן שהיא אשתו של ריש לקיש לבקש רחמים על בעלה (חייו ומותו תלויים כעת ברצונו של רבי יוחנן מכח גדלותו בתורה). רבי יוחנן מגלה אטימות ואדישות מופגנת לתחנוני אחותו. גם כשהיא מבקשת על בניה ועל עצמה — הראשונים שלא יהפכו ליתומים והיא עצמה לאלמנה, אין הדבר משנה את דעתו של רבי יוחנן. הוא משיב לה בפסוק מירמיהו: "עזבה יתמיך אני אחיה ואלמנתיך עלי תבטחו" (ירמיהו מט יא) שמהם יש להבין כי אלוהים ידאג לה, או אולי הוא רבי יוחנן עצמו ידאג לאחותו וילדיה אם ימות בעלה. חשוב להדגיש כי מתשובתו של רבי יוחנן לאחותו ברור כי הוא מודע לאפשרות שריש לקיש ימות מצער ואינו עושה דבר. בסופו של דבר מת ריש לקיש ומערכת היחסים הסוערת בין השניים באה לידי קיצה הטראגי.

תגובתו הקיצונית של רבי יוחנן מעוררת שוב את השאלה מה השתבש במערכת היחסים של רבי יוחנן וריש לקיש שעורר תגובה ריגשית כה קיצונית? מדוע לא בא ריש לקיש עצמו אל רבי יוחנן כדי להתפייס? מה הרגיש ריש לקיש ברגעים אלו? האם גם אצלו גברו רגשות הכעס והניכור על פני הרצון להתפייסות?

בנוסף עולה במלוא חריפותה היחס האדיש והמתנשא של רבי יוחנן לאחותו, ברצותו נותן לה בעל וברצותו לוקחו. שאלות אלו ואחרות נותרות בשלב זה ללא מענה.

האמנם מוכרחה הייתה המתיחות להסתיים כפי שהתסיימה וכיצד היה ניתן למנוע את סופה הטראגי? מדוע לא מצאו השניים סולם לרדת מהעץ הגבוה עליו טיפסו? מימרות חז"ל שונות מציעות דרכים להתמודדות עם מצבי קונפליקט בתוך מערכות יחסים דוגמת האימרה המצוטטת כאן: "לעולם יהיה האדם רך כקנה ואל יהיה קשה כארז".

מערכה ד' - חבר אתה חסר

מתוך סופו של הסיפור, מתברר שביסודה של ההתפרצות הרגשית השלילית של רבי יוחנן כלפי ריש לקיש חבויה מערכת יחסים מורכבת ונפתלת. מותו של ריש לקיש הותיר חלל חשוף באישיותו הקרועה של רבי יוחנן. בנסותם לפייס את דעתו של רבי יוחנן מגייסים חכמים חברותא יתואמת ריש לקיש - את רבי אלעזר בן פדת. דומה, שהללו לא ירדו לעומק הקשר שנוצר בין רבי יוחנן וריש לקיש. חכמים תפסו את הקשר בין השניים מתוך הפרספקטיבה האינטלקטואלית לבדה. ואולם גישה זו איננה מביאה בחשבון את מערכת היחסים העמוקה בין השניים, שהיו בה מלבד חידוד אינטלקטואלי ורוחני גם רגשות, זכרונות, מחוות ושאר זוטות של יום יום, שביחד מהוות מערכת יחסים משמעותית על הטוב והרע שבה. ואכן, במהרה התברר שרבי אלעזר בן פדת איננו יכול להוות תחליף לחבר שהלך. חמור מכך: הלה רק העצים את חסרונו ואבדנו של מי שאין לו תחליף. תחושת האבדן הלכה והשתלטה על רבי יוחנן עד כדי טירוף עד שבקשו עליו חכמים רחמים ומת רבי יוחנן.

במקום אחר עמדו חז"ל על הצורך הקיומי המשמעותי שיש לאדם בחברה אנושית בכלל, ומכאן אפשר להבין גם את הצורך בחבר באופן אישי בפרט. "או חברותא או מיתותא". ממרה זו מזכירה את סופה של מערכת היחסים בין רבי יוחנן וריש לקיש. האימרה שלפנינו מציבה מצד אחד את ערך החברות ומאידך את המוות. לאמור ללא חברות אין חייו של האדם חיים ומוטב המוות על פניהם.

הצעות הרחבה

בגיליון לתלמיד מופיעים מקורות נוספים שתכליתם לחדד ולהעמיק את ההבנה של המקור המרכזי וכן להרחיב לפתח את הנושא לכיוונים נוספים.

א. הנסיך הקטן

בקטע זה מציע השועל דרך מעניינת לבחון כיצד נרקמות מערכות יחסים של חברות. בנאומו, מסביר השועל לנסיך הקטן שכדי להפוך לחברו עליו לאלפו. משמע, בניגוד לדימוי הרווח אודות לידתה של מערכת יחסים אינטימית, אין היא נוצרת מעצמה אלא כרוכה בעבודה ובאימון. לפנינו איפוא, דימיון מפתיע לדברי המשנה לפיהם, קשר בין חברים הוא פרי עמל והשקעה בחינת קנייה.

ניתן לקרוא את הקטע גם בהקשר לסיפור המרכזי ולשאול האם רבי יוחנן מאלף את ריש לקיש? האם מערכת היחסים ביניהם חורגת מעבר למימד הטכני של אילוף ומקבלת מימד של אינטימיות כפי שאכן מתאר השועל, או שהיא נשארת בגדר אילוף. ושמא זהו המקור להתפוצצות של היחסים שכן בעוד רבי יוחנן רואה בריש לקיש מעין חבר מאולף, קם האחרון על יוצרו ומפתח גישה עצמאית בלימוד דבר שמקומם נגדו את רבו.

ב. שיר אוהב וכואב

בשירו הרגיש והמדוייק, מתאר עמיחי מעבר דומה לזה העובר על הנפשות הפועלות בסיפור המרכזי. ניתן לבחון בעזרת השיר את הסיבות לקריסת מערכו יחסים והפיכתם של שני חברים מאוהבים לאויבים.

ג. פירוש הרמב"ם למסכת אבות

מקור זה לקוח מתוך פירושו של הרמב"ם על המשנה במסכת אבות הממליצה לאדם "עשה לך רב וקנה לך חבר".
בפירושו המושפע עמוקות מן הפילוסופיה של אריסו, מתאר הרמב"ם סוגים שונים של מערכות יחסים של חברות. הוא מדרג את טיב היחסים על פי המניע, ככל שהמניע מנותק מרווח מיידי בסיסי ושואף להשיג דבר שהוא מחוץ למערכת היחסים עצמה, כך הוא נעלה יותר. בסוף המקור המצוטט מביע הרמב"ם את עמדו לגבי סוג החברות האידיאלי. ניתן להיעזר בפירוש הרמב"ם כרקע לדיון בשאלות: מדוע אם בכלל זקוקים אנו לחבר? מה מניע אותנו בחיפוש קשר? אילו סוגי קשרים אנו מחפשים, ומהי חברות אידיאלית?

ד.שווה ציטוט

במדור זה לקט ציטטות אודות חברות ממקורות ישנים וחדשים. המאמרים והפתגמים משקפים את יחסם של מחבריהם לשאלות שונות הנוגעות בנושא ומביאים לידי ביטוי את מורכבותו.

ה. לסיום

אפשר לחלק לתלמידים את מילות השיר " you've got a friend " ולהשמיע את השיר בביצוע קרול קינג.
אפשר גם לבחור לפתוח בשיר זה את הלימוד בנושא ולהתחבר בעזרתו ובעזרת פירוש הרמב"ם למשנה, אל המקור התלמודי המרכזי.

ו. הרחבה

לאלו המעוניינים להרחיב יותר נציע לעיין בסיפור מעניין ומיוחד הממחיש את הצורך של רבי יוחנן בחבר ללימוד כריש לקיש.
הסיפור נמצא בתלמוד ירושלמי במסכת סנהדרין דף ט' עמוד ב' ובתרגום ביאליק ורבניצקי בספר האגדה עמ' רכ-רכא.

בנוסף מקורות בהם אפשר למצוא זוויות ראיה נוספות לסיפור:

1. ארי אלון עלמא די , (מחברת שדמות) תל-אביב 1990 עמודים קי-קכב.
2. רחל אררט עיון ספרותי באגדה "רבי יוחנן וריש לקיש" בתוך: בשדה החמ"ד כ"א 1978 עמודים 391-383.
3. אברהם וסרשטיין "ריש לקיש בין הליסטים", תרביץ מ"ט א,ב (תש"מ) עמודים 198-197.
4. שלומית טוב רבי שמעון בן לקיש (ריש לקיש) בתוך: מבוא ליצירה דתית בספרות בחברה ובמחשבה קובץ כ"ט (תשנ"ו) עמודים 90-53.
5. יהודה ליבס רבי יוחנן וריש לקיש בתוך: מחברת שדמות חוברת 1 עמודים 104-103.
6. רות קלדרון, תחת כנפי השכינה בתוך ארץ אחרת חוברת 1 2001 עמודים 43-40.

על המחברים:

בייקון פרנסיס (1561-1626). פילוסוף, סופר ומדינאי אנגלי. הטביע את חותמו על הפילוסופיה של המדעים שבדורו ושל ובדורות הבאים אחריו. לבייקון הייתה תוכנית שאפתנית לחבר מסכת בת שישה חלקים על כל תחומי המחשבה והמדע. למעשה, הספיק בייקון לחבר שני ספרים בלבד שתוכנם: סקירה על מצב הידע בזמנו בתחומי הפילוסופיה, השירה וההיסטוריה וכן חיבור שתוכנו הצעת לוגיקה חדשה שתהיה מיוסדת על עיקרון איסוף המידע, עיבודו והסקת מסקנות ממנו.

דאגלס (ג'ורג') נורמאן (1868-1951). סופר אנגלי, יליד סקוטלנד. התחנך בגרמניה וחי שנים רבות באי קאפרי שבאיטליה אשר שימש דגם למקום התרחשות של ספרו הידוע ביותר "רוח הדרום" - רומן סאטירי שבו נתן ביטוי לסלידתו מערכיה של תרבות המערב.

פלוטאכוס (בערך 120-45 לסה"נ). פילוסוף, סופר ומדינאי יווני. השכלתו הנרחבת, השקפת עולמו המגובשת ואישיותו המאוזנת הביאו להתגבשות מעין אקדמיה פרטית סביבו. היה מהסופרים הפוריים של העת העתיקה. יצירתו מכילה שני תחומים עיקריים: חיבורים הקרויים "כתבי מוסר" העוסקים ברטוריקה, פילוסופיה, אתיקה וחינוך, וכתבים העוסקים בביוגרפיות של אישים מיוון ומרומא. לפלוטארכוס נודעה השפעה רבה על הוגים ומדינאים במאות ה- 18 וה- 19. בין מעריציו אפשר למנות את רוסו, מונטסקייה, גתה, שילר, אמרסון ועוד.

תאודורוס (המאה הרביעית לפנה"ס). פילוסוף יווני בן האסכולה הקירינאית – אסכולה פילוסופית סוקראטית הגורסת כי האדם מטבעו מבקש ראשית כל הנאה, ולכן צריכה התנהגותו להיות מכוונת להשגת תחושות הגורמות מכסימום הנאה. תאודורוס העלה את מקומה של החוכמה בתפיסה זו בראותו בה ערובה לשמירה על סיפוק הרוח ללא תלות בגורמים שאין לאדם שליטה עליהם.

אריסטו (384-322 לפנ"ה). מחשובי הפילוסופים ואנשי המדע של יוון העתיקה. מתלמידיו של אפלטון ומורהו של אלכסנדר מוקדון. ספריו עוסקים בתחומים רבים של המדע והמחשבה האנושית - לוגיקה, פוליטיקה, פיסיקה, מטאפיסיקה, פואטיקה, רטוריקה, ביולוגיה ועוד. בניגוד למורהו אפלטון התרחק אריסטו מהעיון האפלטוני המופשט, והתמקד במחקר השיטתי של התופעות. תורותיו ומחשבותיו השפיעו עמוקות על הנצרות, על הפילוסופיה המוסלמית, ומאז ימי הביניים המאוחרים גם על היהדות. רבים מהמושגים שהגדיר נחשבים עד היום מושגי יסוד בתרבות האנושית.

קונפוציוס קונג צ'יו או קונג-פו דזה (556-479) פילוסוף סיני שעל שמו קרויות משנתו והאסכולות הפילוסופיות שפירשו את תורתו, ושפרחו בסין בתקופות שונות. המקור היחיד לידיעותינו על קונפוציוס הוא חיבור בשם "המאמרות" שחובר ברובו אחרי מותו ע"י תלמידיו ותלמידיהם. זהו לקט ציטטות, מאמרים וסיפורים קצרים המשווים לו אופי פסקני. קונפוציוס נמנע מלדבר על העל אנושי והעל טבעי והדגיש את חשיבות החינוך והנימוסין להרמוניה ביחסי אנוש בחברה וליחסים בין אישיים תקינים.

ברטולד ברכט (1898-1956). משורר ומחזאי גרמני, יוצרו של ה"תיאטרון האפי", שניתק עצמו מן המסורת של התיאטרון הרגיל והעלה בעיות חברתיות ואנושיות ברוח האידיאולוגיה של השמאל. ב- 1933 גלה מגרמניה לדניה ואח"כ לארה"ב. בשנות גלותו, נשרפו ספריו בגרמניה הנאצית ונשללה ממנו אזרחותו הגרמנית. בשנת 1949 שב לגרמניה המזרחית אליה הוזמן, להקים תיאטרון הנושא את שמו.